

УДК 37.01/340.13 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293204

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Тетяна БЕВЗ*orcid.org/0000-0002-0129-1925*

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу українознавства в науково-освітньому просторі НДІУ, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Анотація. Питання національно-патріотичного виховання тривалий час після відновлення державної незалежності не мало системного характеру. У статті здійснено аналіз формування нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання упродовж 2015–2023 рр.; виокремлено два періоди у формуванні законодавчої бази національно-патріотичного виховання; визначені ключові документи щодо національно-патріотичного виховання. Проаналізовані концепції, стратегії, державні програми, заходи та рекомендації. Розглянуто визначення низки категорій, які зафіксовані у таких ключових документах. Зокрема, йдеться про «національно-патріотичне виховання» та «військово-патріотичне виховання».

Визначено, що в умовах повномасштабної війни рф проти України система національно-патріотичного виховання потребує перегляду, удосконалення та посилення. Серед ключових заходів: удосконалення нормативно-правової бази патріотичного виховання; діяльність у сфері національно-патріотичного виховання органів місцевої влади та місцевого самоврядування; створення міжшкільних ресурсних центрів; удосконалення нормативно-правової бази щодо національно-патріотичного виховання (зокрема, розроблення проекту закону «Про національно-патріотичне виховання»); створення соціально-педагогічних умов для реалізації національно-патріотичного виховання; зміни змісту й форми національно-патріотичного виховання; організація інформаційно-просвітницької роботи у сфері національно-патріотичного виховання; розвиток військово-патріотичного виховання.

В умовах повномасштабної війни відповідальна громадянська позиція і патріотизм є вагомими чинниками консолідації суспільства. Необхідність підвищення уваги до національно-патріотичного потенціалу освітнього середовища, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства, насамперед патріотизму, є важливими в умовах війни.

Ключові слова: патріотизм; національно-патріотичне виховання; військово-патріотичне виховання; нормативно-правова база; концепції; стратегії; програми; повномасштабна війна.

NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION IN UKRAINE: REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK

Tetiana BEVZ

Doctor of Historical Sciences, professor, lead research fellow of the Department of Ukrainian Studies in Scientific and Educational Space of RIUS, senior research fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

Annotation. The issue of national-patriotic education did not have a systemic nature for a long time after the restoration of state independence. In the article, the formation of the regulatory and legal framework of national and patriotic education during 2015–2023 is analysed; two periods in the

© Бевз Т.

formation of the legislative basis of national and patriotic education were distinguished; key documents for national and patriotic education were defined. Concepts, strategies, state programmes, measures, and recommendations are analysed. The definition of a number of categories, which are fixed in such key documents, is considered. In particular, it is about “national and patriotic education” and “military and patriotic education”.

It was determined that in the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, the system of national and patriotic education needs to be revised, improved, and strengthened. Among the key measures: improvement of the normative and legal framework of patriotic education; activities in the field of national and patriotic education of local authorities and local self-government; creation of interschool resource centers; improvement of the regulatory and legal framework regarding national and patriotic education (in particular, development of the draft law “On National and Patriotic Education”); creation of social-pedagogical conditions for the implementation of national and patriotic education; changes in the content and form of national and patriotic education; organization of information and educational work in the field of national and patriotic education; development of military and patriotic education.

In conditions of full-scale war, responsible civil standing and patriotism are important factors in the consolidation of society. The need to increase attention to the national and patriotic potential of the educational environment, as well as to the education of the basic social values of society, first of all, patriotism, is important in the conditions of war.

Key words: patriotism; national and patriotic education; military and patriotic education; regulatory and legal framework; concepts; strategies; programmes; full-scale war.

Постановка проблеми. Виклики, пов’язані з окупацією Криму та частини Донецької і Луганської областей, загрози національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету України, а з 24 лютого 2022 р. – повномасштабна війна РФ проти України потребували нового розуміння, осмислення та підходу до реалізації національно-патріотичного виховання та створення міцної законодавчої бази.

Варто наголосити, що упродовж тривалого часу з відновлення Україною державної незалежності не було запропоновано/затверджено офіційного документа про національно-патріотичне виховання у вигляді чинного нормативно-правового акта (стратегії, концепції, доктрини, закону). Щоправда, патріотизм став нормою суспільно-політичного життя сучасної України, і це яскраво підтвердили події «помаранчевої революції», Революції Гідності та російсько-української

війни, яка триває з 2014 р. Однак законодавчого оформлення концепції/стратегії національно-патріотичного виховання не відбулося. Про це йшлося й у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, яка була затверджена лише у 2015 р.: «До сьогодні українська освіта не мала переконливої і позитивної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи боялися взагалі терміна «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнопольовому або неорадянському вимірі» [1]. Зазначимо, що й у Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020) визначено, що виховний процес у закладах освіти є невід’ємною складовою освітнього процесу і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства

права, дотримання прав і свобод людини, громадянина тощо [2]. Але нічого не сказано про національно-патріотичне виховання, є лише згадка про те, що виховний процес серед іншого спрямовується на формування патріотизму. Не визначено національно-патріотичне виховання й серед основних напрямів національної музейної політики, визначених чинним Законом України «Про музеї та музейну справу» (1995). Звернення до інших законодавчих актів підтверджує відсутність питання національно-патріотичного виховання.

Зазначимо, що, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 18 грудня 2019 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, рівень патріотизму в країні був достатньо високим. Основними складовими патріотизму українці вважали передусім любов до своєї країни (80%), готовність захищати свою країну, якщо треба – зі зброєю (64%), виховання у дітей любові та поваги до своєї країни (58%), дотримання усіх законів країни (56%), знання історії своєї країни, її культури (51%) [3]. Дещо менше громадяни відносили до патріотизму участь у виборах (38%), чесне виконання своїх обов'язків (36%), спілкування державною мовою (35%), сплату належних податків (30%), участь у громадському житті (28%), повагу до влади (26%), а найменше – участь у боротьбі з корупцією та іншими вадами у державі (21%) [3]. Серед регіональних відмінностей слід виокремити Західний регіон, де до пріоритетів патріотизму було віднесено спілкування державною

мовою (60%), натомість в інших регіонах ця складова мала у громадській думці меншу значущість (32% – у Центральному регіоні, 25% – у Південному та 24% – у Східному) [3]. Натомість таку складову, як повага до влади, значно більше відносять до патріотизму в Східному регіоні (42%), ніж у решті (28% – у Південному, 20% – у Центральному та 16% – у Західному). Так само регіонально різниться визнання значущості для патріотизму сплати належних податків: 41% – у Східному регіоні, 36% – Південному, 25% – Центральному та 24% – Західному. Ці соціологічні дані дуже чітко показують пріоритетність у розумінні патріотизму.

Актуальність теми дослідження національно-патріотичного виховання зумовлюється необхідністю консолідації суспільства, національною солідарністю, довірою між громадянами України, процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації, посиленням громадянської активності в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною і вимагають постійного вдосконалення національно-патріотичного виховання.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 2014 по кінець 2023 р. Вважаємо доречним поділити цей період на два етапи: перший: з 2014 по травень 2019; другий: з травня 2019 по 2023, відповідно до каденцій Президента України.

Метою нашого дослідження є проаналізувати офіційні документи, зокрема концепції, стратегії, державні програми, щодо національно-патріотичного виховання, які були затверджені упродовж 2015–2023 рр.

Аналіз джерел дослідження. Джерельною базою дослідження стали

закони та нормативно-правові акти, які розглядають національно-патріотичне виховання і громадянську та національну ідентичність. Йдеться, зокрема, про Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2015); Стратегію національно-патріотичного виховання (2019); Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України (2021); Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022); Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022).

Основними нормативними документами, які регулювали сферу національно-патріотичного виховання упродовж першого досліджуваного періоду, стали Закони України: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (2015) [4]; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015) [5]; «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [6]; Постанова Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015); Укази Президента України: «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015) [7]; «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019); Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Типового

положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації» (2016) [8]; «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» (2018) [9] та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017–2020 роки» (2017) [10]. Зазначимо, що Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» було затверджено «Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру “Сокіл” (“Джура”)».

У другому досліджуваному періоді нормативна база, яка регулювала сфери національно-патріотичного виховання, була розширена Законом України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху» (2019) [11]; Постановами Кабінету Міністрів України: «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки» (2020), «Про затвердження державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» (2021). Зазначимо також, що частково питання нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання було розглянуто у нашій публікації «Національно-патріотичне виховання як складова державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: нормативно-правові засади» (*Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах*

російсько-української війни та у повоєнний період: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Україна, Київ, 25 травня 2023 року. Київ: НДІУ, 2023. 414 с. С. 20–25).

Виклад основного матеріалу. Початок формуванню нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання заклали Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, «Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України», «Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загально-освітніх навчальних закладах» (2015). У Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді зазначалося, що «на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця...» [1]. Значний акцент робився на виклики та загрози, які були пов'язані з подіями 2014 р.

У Концепції було сформоване визначення поняття «національно-патріотичне виховання дітей та молоді», під яким розумілася «комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднань та благодійних організацій, сім'ї, закладів освіти, інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до

виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [1].

Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді має здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 рр., Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією [1]. Варто наголосити, що ці приклади мужності та героїзму фіксувалися у низці інших нормативно-правових актів.

Актуалізація теми національно-патріотичного виховання відбулася у 2019 р. Так, Указом Президента України № 286/2019 18 травня 2019 р. було затверджено Стратегію

національно-патріотичного виховання (далі – Стратегія). Важливо наголосити, що Стратегія була розроблена відповідно до положень Конституції України, законів України «Про освіту», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», Постанови Верховної Ради України від 12 травня 2015 року № 373-VIII «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» та інших нормативно-правових актів, а також на основі аналізу стану і проблем національно-патріотичного виховання в Україні за часів її незалежності.

У Стратегії національно-патріотичного виховання стверджувалося, що «в Україні національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей» [12]. В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства, формування

патріотизму та утвердження національних цінностей. Основними складовими національно-патріотичного виховання є: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання [13]. В освітньому просторі впроваджувалися заходи щодо реалізації національно-патріотичного виховання.

Зазначимо, що національно-патріотичне виховання в системі освіти впроваджується шляхом реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019, плану дій щодо реалізації Стратегії, державних цільових програм з питань національно-патріотичного виховання (або програм, що пов'язані з національно-патріотичним вихованням), обласних, місцевих цільових програм з національно-патріотичного виховання (або програм, що пов'язані з національно-патріотичним вихованням), виконання Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання (2015) [14].

Таким чином, можемо констатувати, що упродовж 2014–2019 рр. були закладені основи нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання. Ключовими стали ухвалення Концепції національно-патріотичного виховання (2015) та Стратегії національно-патріотичного виховання (2019).

Певні доповнення, зміни до нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання відбулися за каденції чинного Президента України. Пріоритетним напрямом стає формування української громадянської ідентичності. Так, 30 червня 2021 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 673 було затверджено першу в Україні Державну цільову соціальну програму

національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України, в якій визначено, що метою програми є удосконалення та розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування та утвердження української громадянської ідентичності [15]. Досягнення мети має відбутися за чотирма пріоритетними завданнями: формування української громадянської ідентичності – здійснення заходів, спрямованих на впровадження та утвердження суспільно-державних (національних) цінностей, розвитку громадянської ідентичності населення України; військово-патріотичне виховання – здійснення заходів, спрямованих на формування у громадян готовності до захисту України, громадського сприяння безпеці та обороні України та підвищення престижу військової й спеціальної державної служби; формування науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання – здійснення заходів, спрямованих на розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання; підтримка та співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства щодо національно-патріотичного виховання [16]. Визначені пріоритетні завдання спрямовані на реалізацію державної політики у сфері національно-патріотичного виховання.

Досягнення мети Програми може бути забезпечено кількома варіантами, що передбачають: перший – застосування традиційного механізму організації роботи у сфері національно-патріотичного виховання на основі діючої

управлінської вертикалі: центральні органи виконавчої влади – місцеві держадміністрації – населення України; другий, оптимальний – забезпечення формування цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання, в основі якої є поєднання управлінської вертикалі з інститутами громадянського суспільства, у тому числі через роботу дорадчого органу, який координує розвиток сфери національно-патріотичного виховання на міжвідомчому рівні, координаційних рад з питань національно-патріотичного виховання при місцевих держадміністраціях, центрів національно-патріотичного виховання з метою формування української громадянської ідентичності [15]. Варто наголосити, що Програма формує єдиний курс для всіх центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадськості у сфері національно-патріотичного виховання.

Виконання пріоритетних завдань, визначених цією Програмою, здійснюється шляхом: військово-патріотичного виховання, яке передбачає: формування оборонної свідомості (готовність громадянина до захисту України) населення України; популяризації і підвищення престижу військової та спеціальної державної служби; розвитку військово-прикладного і службово-прикладного спорту, військової науково-технічної творчості та інновацій; формування розуміння і підтримки населенням України державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції та практичних кроків щодо зближення з НАТО, зберігаючи в основі українські національні цінності; збільшення чисельності громадян, зокрема молоді, готових до виконання обов'язку із захисту незалежності та

територіальної цілісності України та набуття ними необхідних компетенцій із початкової військової підготовки; активного залучення громадян, зокрема молоді, до громадського сприяння безпеці та обороні України та набуття необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони; вшанування захисників України, які полягли в боротьбі за захист незалежності та територіальної цілісності України; формування шанобливого ставлення до героїв боротьби Українського народу за здобуття незалежності України; сприяння створенню та реалізації нової системи військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці та обороні України [16]. Таким чином, можна стверджувати, що військово-патріотичне виховання охоплює велике коло питань, актуальних для сьогодення.

Уже в Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, ухваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р., зазначалося, що «державна політика у сфері національно-патріотичного виховання потребує удосконалення з метою приведення у відповідність з потребами та викликами українського суспільства» [17]. Аналізуючи об'єктивні причини виникнення проблем та обґрунтування необхідності їх розв'язання, програмним методом були визначені такі: наслідки деструктивного впливу на формування національної свідомості українців, у тому числі імперського колоніального та тоталітарного режимів; здійснення ситуативного, негативного зовнішнього та внутрішнього інформаційного впливу на громадян України; слабкий інституційний розвиток інститутів громадянського суспільства

національно-патріотичного спрямування, їх неготовність системно працювати для підвищення громадянської активності та формування української ідентичності [17]. Суб'єктивними причинами були названі: відсутність упродовж періоду існування незалежної України загальнодержавної політики, довгострокового, послідовного, конструктивного плану дій та комплексу взаємозв'язаних завдань і заходів із проведенням постійного аналізу та моніторингу в процесі їх реалізації у сфері національно-патріотичного виховання і формування громадянської ідентичності; слабка координація і взаємодія між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, закладами освіти, культури, інститутами громадянського суспільства, молодіжними центрами, центрами національно-патріотичного виховання під час реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання [17]. Тобто документом чітко окреслюються об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення проблем у національно-патріотичному вихованні.

З метою посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді в закладах освіти Міністерством освіти і науки України уже в умовах повномасштабної війни була затверджена Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходи щодо її реалізації до 2025 року (наказ МОН № 527 від 06.06.2022). Концепція має стати дороговказом з виховання громадянина-патріота, формування в школярів почуття патріотизму, безмежної любові до своєї країни, впевненості, що живуть у вільній країні, де поважають права кожного, де найвища цінність – людина.

Концепцією визначалося, що національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, релігійних організацій та інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [18]. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання було визначено «формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації».

Метою національно-патріотичного виховання згідно з Концепцією є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності [18].

Концепція (2022) містить нові акценти, які пов'язані з повномасштабною війною РФ проти України. Зокрема, визначено, що «складовою частиною патріотичного виховання, яка в часи воєнної загрози набуває пріоритетного значення, є військово-патріотичне виховання,

зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних силах України як особливому виді державної служби» [19]. Акцентовалася увага на тому, що зміст військово-патріотичного виховання визначається «національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози», а робота з військово-патріотичного виховання має проводитися комплексно, спільними зусиллями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, Збройних сил України, інших силових структур» [19].

Здійснення військово-патріотичного виховання молоді, популяризація військової служби та Збройних сил України – це основи виховання молоді, які передбачені в Стратегії національно-патріотичного виховання та у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до України, турботи про благо свого народу – сьогодні стратегічне завдання країни, а отже, пріоритетне для Міністерства молоді та спорту України.

Про необхідність унормувати сферу національно-патріотичного виховання йшлося ще наприкінці 2021 р. Тоді ж був зареєстрований проект Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Однак лише майже через шість місяців

після повномасштабного вторгнення 16 серпня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект у першому читанні, а 13 грудня остаточно ухвалила Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Вагомість цього Закону підтверджує і визначення центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Згідно із Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» правову основу державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності становлять Конституція України, закони України «Про національну безпеку України», «Про освіту», «Про закордонних українців», «Про волонтерську діяльність», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про основи національного спротиву», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», інші нормативно-правові акти України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [19].

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначені: 1) національно-патріотичне виховання;

2) військово-патріотичне виховання; 3) громадянська освіта [19]. Серед 18 термінів, яким дав визначення Закон України, першим іде визначення військово-патріотичного виховання, під яким розуміється «наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони» [19].

Шостим пунктом дано визначення «громадсько-патріотичного виховання» як наскрізного виховного процесу, спрямованого на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу [19]. Пункт дванадцятий дає тлумачення «національно-патріотичного виховання», трактуючи його як «наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України» [19].

Новим терміном, який зафіксований у Законі України, стала оборонна свідомість – «свідоме сприйняття та готовність громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та

суспільно-державних (національних) цінностей України» [19].

Значно розширено розуміння мети національно-патріотичного виховання, яку, згідно із Законом України, розглядають як «формування і утвердження української національної та громадянської ідентичності, оборонної свідомості, громадянської стійкості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України» [19]. Тобто йдеться і про оборонну свідомість, громадянську стійкість, і готовність захищати країну.

Важливо також, що національно-патріотичне виховання охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства, насамперед сфери освіти і науки, молодіжну та соціальну сфери, культури і мистецтва, реклами, відновлення та збереження національної пам'яті, краєзнавства, туризму, охорони довкілля, фізичної культури і спорту, профорієнтації на військові спеціальності, цивільної оборони та цивільного захисту, безпеки і оборони України, зв'язків із закордонними українцями [19].

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено, що метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського

та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [19]. Важливо, що документом зафіксовано, «досягнення єдності в українському суспільстві», що є важливим чинником в умовах війни.

Основними завданнями державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді, активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму; поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави; усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України; поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни; формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України [19].

Національно-патріотичне виховання здійснюється шляхом залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до здійснення заходів національно-патріотичного виховання [20].

Громадсько-патріотичне та духовно-моральне виховання, що є складовими національно-патріотичного виховання, здійснюється за напрямками

популяризації історії України, зокрема, боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, вшанування видатних особистостей українського державотворення, ветеранів війни, героїв, які полягли в боротьбі за захист незалежності та територіальної цілісності України, а також українців, досягнення яких увійшли до світової історії.

Військово-патріотичне виховання здійснюється за напрямками, що передбачають підготовку кваліфікованого кадрового потенціалу з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності з подальшим їх залученням до організації та здійснення освітньої діяльності з початкової військової підготовки, реалізації програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання.

Окрім того, ветерани інтегровані до забезпечення громадянської освіти. Так, здобуття громадянської освіти забезпечується суб'єктами освітньої діяльності, що у встановленому порядку можуть залучати ветеранів війни до викладацької діяльності, а також до національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та реалізації проектів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Важливо підкреслити, що у Розділі VII. Прикінцеві та перехідні положення Закону України визначено, що до 1 січня 2024 р. військово-патріотичне виховання є складовою національно-патріотичного виховання [19].

Зазначений Закон визначає національно-патріотичне виховання одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку

національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, а також є важливим елементом посилення національної безпеки. У Пояснювальній записці зазначено: «Існування та процвітання Української держави неможливе без загального усвідомлення громадянами своєї громадянської ідентичності... Сукупність усіх індивідів, які пройшли таке самовизначення, є необхідним фундаментом для формування потужного громадянського суспільства, сильної нації та міцної держави» [19]. Варто відзначити, що тут зафіксовані положення Концепції національно-патріотичного виховання (2015). Можемо говорити про певні традиції чи, навпаки, переписування.

Важлива роль у формуванні української національної та громадянської ідентичності відводиться сім'ї. Так, пункт 5 статті 9 Закону декларує: «Духовно-моральне виховання здійснюється за такими напрямками: сприяння утвердженню сімейних цінностей та активне залучення сім'ї до національно-патріотичного виховання». В тому числі Закон визначає, що сім'я бере участь у формуванні та реалізації відповідної державної політики. У статті 13 йдеться, що сім'я є «суб'єктом відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності та бере участь у формуванні та реалізації державної політики в зазначеній сфері» [19].

З прийняттям Закону України № 2834 «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» національно-патріотичне виховання є складовою державної політики у сфері

утвердження української національної та громадянської ідентичності. Міністерство молоді і спорту України визначено центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [20].

Слід зазначити, що чинною залишається Постанова Кабінету Міністрів України від 07 грудня 2016 р. № 999 «Про затвердження Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації» (зі змінами), на виконання якої утворені та функціонують на місцях координаційні ради з питань національно-патріотичного виховання [20]. У низці обласних військових державних адміністрацій продовжують діяти координаційні ради з національно-патріотичного виховання.

В умовах війни інтерес до законодавчих ініціатив щодо національно-патріотичного виховання залишається серед депутатського корпусу. Так, ще 15 квітня 2022 р. на розгляд Верховної Ради України було запропоновано «Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку». Основною метою законопроекту визначалося встановлення на рівні закону обов'язкового військово-патріотичного виховання юнаків та дівчат старшого шкільного віку як важливої складової освітнього процесу в навчальних закладах, що надають повну загальну середню освіту [21]. Проектом передбачалося, що «військово-патріотичне виховання, як окремий предмет освітньої програми, включається до навчального плану 10–11 класів

навчальних закладів, що надають повну загальну середню освіту». У висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України зазначалося, що до концептуальних вад законопроекту можна віднести відсутність чіткого розмежування найменувань різних об'єктів правового регулювання, що пропонуються унормувати в проекті, які визначаються як «військово-патріотичне виховання». Так, у редакції положень проекту «військово-патріотичне виховання» одночасно розглядається як: «учбовий процес» (нові п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту», п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту»), «невід'ємна складова освітнього процесу» та «окремий предмет освітньої програми» (ч. 2, 3 нової ст. 21-1 Закону України «Про освіту»), допризовна підготовка «у закладах загальної середньої освіти за освітніми програмами військово-патріотичного виховання» (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»), «складова частина підготовки молоді допризовного віку до військової служби» (ч. 1 нової ст. 21-1 Закону України «Про освіту») [22]. Проект Закону не отримав підтримки і був знятий з розгляду.

Міністерство освіти і науки України також намагається питання національно-патріотичного виховання тримати на контролі. Зокрема, 24 серпня 2023 р. Міністерство освіти і науки України оприлюднило лист № 1/12702-23 «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році», а також «Інформаційні матеріали щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році», в якому йшлося про те, що

«загальна соціокультурна ситуація, виклики щодо збереження цілісності й державності України, військова загроза, завдання консолідації суспільства, реформування системи освіти визначають нагальність підвищення уваги до виховного потенціалу освітнього середовища, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства, соціально значущих якостей особистості, її компетентності й готовності до вияву відповідальної громадянської позиції і патріотизму» [23]. У листі зазначалося, що організація освітнього процесу закладів освіти з національно-патріотичного виховання передбачає виховання всебічно розвиненої особистості, здатної творчо мислити, активно творити в духовній і матеріальній сферах, самостійно й колективно виконувати суспільно важливі завдання, адекватно реагувати на виклики сучасності, пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність [23]. Для досягнення зазначеної мети рекомендувалися такі напрями роботи: 1. Формування української національної ідентичності. 2. Вивчення державної та етнічної території українського народу. 3. Військово-патріотичне виховання [23]. На нашу думку, визначені напрями роботи є дещо дискусійними. Зокрема, чому напрямом роботи визначено лише «вивчення державної та етнічної території українського народу», а не загалом історії України, вивчення якої упродовж років ігнорують на офіційному рівні.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж тривалого часу була відсутня системна політика держави у сфері національно-патріотичного виховання, а також її нормативно-правова база. Починаючи з 2015 р., поступово

складалася нормативно-правова база національно-патріотичного виховання, були затверджені концепції, стратегії та цільові державні програми. В умовах повномасштабної війни РФ проти України була затверджена нова Концепція національно-патріотичного виховання, а також вперше ухвалено Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», яким складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання.

Пріоритетним напрямом у національній системі освіти в умовах повномасштабної війни має стати патріотичне виховання здобувачів освіти, яке є складовою частиною національної безпеки та обороноздатності держави, інструментом утвердження національної єдності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. 16.06.2015. № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
3. Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. 21.01.2020. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova
4. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

5. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>

7. Указ Президента «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12 червня 2015. №334. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3342015-19131>

8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2016-%D0%BF#Text>

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text>

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017–2020 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-%D1%80#Text>

11. Закон України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text>

12. Указ Президента України № 286/2019 «Про стратегію національно-патріотичного виховання». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>

13. Про Стратегію національно-патріотичного виховання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>

14. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України.

Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>

16. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. 30.06.2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini-i300621-673>

17. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. 09.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text>

18. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

19. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

20. Уряд затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. 25.04.2023. URL: <https://mms.gov.ua/news/uriad-zatverdyyv-typove-polozhennia-pro-koordinatsiynu-raduz-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti>

21. Пояснювальна записка до проекту

Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1259079>

22. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39433>

23. Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році. Лист МОН № 1/12702-23 від 24.08.23 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20232024-navchalnomu-roci>

REFERENCES

1. *On the Approval of the Concept of National and Patriotic Education of Children and Youth, Measures Regarding the Implementation of the Concept of National and Patriotic Education of Children and Youth and Methodical Recommendations on National and Patriotic Education in General Educational Institutions. June 16, 2015, № 641.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>. [in Ukr.]

2. *Law of Ukraine "On Complete General Secondary Education".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> [in Ukr.]

3. *Patriotism, Language and Foreign Policy Priorities – Public Opinion of Ukraine. January, 21, 2020.* [online] Available at: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova [in Ukr.]

4. *Law of Ukraine "On the Legal Status and Commemoration of the Fighters for the Independence of Ukraine in the 20th Century."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> [in Ukr.]

5. *Law of Ukraine "On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

[show/317-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text) [in Ukr.]

6. *Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as an Official One".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> [in Ukr.]

7. *Decree of the President "On Measures to Improve the National-Patriotic Education of Children and Youth" as of June 12, 2015, № 334.* [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3342015-19131> [in Ukr.]

8. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Approval of the Standard Regulation on the Coordination Council on Issues of National and Patriotic Education under the Local State Administration."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2016-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

9. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some Issues of Children's and Youth's Military and Patriotic Education."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

10. *Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Approval of the Action Plan for the Implementation of the Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2017-2020".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-%D1%80#Text> [in Ukr.]

11. *The Law of Ukraine "On Recognition of Shale Movement and Peculiarities of State Support of Shale and Scout Movement".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text> [in Ukr.]

12. *Decree of the President of Ukraine No. 286/2019 "On the Strategy of National and Patriotic Education".* [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> [in Ukr.]

13. *About the Strategy of National Patriotic Education.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukr.]

14. *The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine. Approved by Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine on June 6, 2022. № 527.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/>

rada/show/v0527729-22#Text [in Ukr.]

15. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of June 30, 2021 № 673 “On Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and Amendments to some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine.”* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

16. *On the Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and the Introduction of Changes to Some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. June 30, 2021.* [online] Available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-dodeyakihi-i300621-673> [in Ukr.]

17. *On the Approval of the Concept of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025. October 09, 2021.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text> [in Ukr.]

18. *The Concept of National and Patriotic Education in the Education System of Ukraine. Approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of June 6, 2022. № 527.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> [in Ukr.]

19. *The Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity.”* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukr.]

20. *The Government Approved the Model Regulations on the Coordination Council on the Affirmation of Ukrainian National and Civic Identity. April 25, 2023.* [online] Available at: <https://mms.gov.ua/news/uriad-zatverdvyt-pove-polozhennia-pro-koordynatsiinu-radu-z-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti> [in Ukr.]

21. *Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine on Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Military and Patriotic Education of Pupils (Applicants for Education) of Senior School Children.* [online] Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1259079> [in Ukr.]

22. *Conclusion on the Draft Law of Ukraine «On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Military and Patriotic Education of (Applicants for Education) of Senior School Children.»* [online] Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39433> [in Ukr.]

23. *On the Organization of the Educational Process in Educational Institutions in the 2023/2024 Academic Year. Letter of MES № 1/12702-23 as of August 24, 2023.* [online] Available at: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20232024-navchalnomu-roci> [in Ukr.]